

ЯКІВ ФРАНК І ВИТОКИ ФРАНКІЗМУ

У статті розкрито причини появи, поширення та занепаду франкізму на території Правобережної України, й зокрема Поділля; показано протиборство франкістів з ортодоксальним іудаїзмом, а також зображено головні положення «вчення» Я. Франка.

Ключові слова: Правобережна Україна, іудаїзм, франкізм.

Історичному поступу та розвитку франкізму присвячено не так багато публікацій та наукових доробок. На жаль, сьогодні це залишається однією з невивчених сторінок історії єврейства на теренах України й, зокрема, Поділля впродовж XVIII ст.

Водночас окремих аспектів цієї проблеми, у своїх працях, торкались відомі дослідники історії єврейства Г. Грець, С. Дубнов, М. Балабан, С. Рота, Ф. Канделя, З. Рубашева, Я. Хонигсмана, А. Наймана тощо [1-6]. Згадані дослідники у своїх працях, висвітлюючи загальну історію єврейства на території Західної Європи, Речі Посполитої та Російської імперії, окремими рядками торкались історичної місії, причин, появи та поширення франкізму серед євреїв. Проте, поза увагою дослідників залишились проблеми пов'язані з діяльністю самого Якова Франка, його прибічників, а також окремі теологічні аспекти цієї проблеми.

У свою чергу ми спробуємо систематизувати доробки попередників і більше уваги звернути на історію франкізму на теренах подільського краю.

Насамперед відзначимо, що поява франкізму була викликана певними історичними обставинами. По-перше, після смерті провідника єврейського месіаністичного руху – Саббатая Цві єврейське середовище лишилось великої частки свого месіанського пафосу і з кожним роком все більше втрачало свій характер месіанського руху всередині єврейської релігії, поступово перетворюючись на секту з обмеженим числом послідовників вчителя, часом втрачало зв'язок з іудаїзмом та стало базою на українських землях для франкістів; по-друге, релігійні утиски, загрози, ритуальні процеси та погроми жертвами кликали до життя колишні мрії про прихід месії, який визволить єврейський народ, про гідне, вільне й незалежне життя на власній землі.

Особливо такі настрої були характерними для подільських євреїв. У більшості випадків цьому сприяли турецькі євреї-купці, які приїздили на ярмарки та поширювали серед місцевого єврейства вчення саббатіанців. Поступово їхній вплив поширився на сусідню Галіцію. Як наслідок, більшість євреїв цих областей України спеціально відправлялися до Салоників, де був розташований центр саббатіанських громад. Повертаючись звідти, вони несли нову віру в близьке пришествя Месії, а деякі з них намагались проголосити себе продовжувачами месійної діяльності Саббатая Цві [2, с. 36-38].

Зокрема, наприкінці XVII ст. на одного єврея з м. Гродно на ім'я Цадок «зішло одкровення». Він почав роз'їжджати по містах західної Польщі та Правобережної України, творив «чудеса» і віщав, що Месія з'явиться в 1695 р. Один з сучасників цих подій писав із цього приводу, що це був простак і неук. Розказували, що раніше він займався винокурінням і був навіть безграмотний. Нечиста сила пристала до нього, і він раптом став пророкувати, підкріплюючи свої пророцтва різними кабалістичними виразами та постулатами [7, с. 22-46].

Найвідомішим провісником нового пришествя Месії став кабаліст Хаїм Малах. Він доволі довгий час мешкав в общинах саббатіанцев у Салониках, Ізміре та Стамбулі. Повернувшись до Польщі, став проповідувати, що Саббатай Цві знову з'явиться в 1706 р. і, подібно Мойсею, звільнить єврейський народ. Інший кабаліст Іегуда га-Хасид, заснувавши гурток «хасидім» (благочестивих) і подорожуючи з сувоєм Тори в руках, відвідував синагоги, закликав народ до жалю, плачу, покаяння та безперервних постів [7, с. 124-126].

Проти таких настроїв у єврейському суспільстві активно виступили рабини головних общин Польщі. Зокрема, у 1722 р. вони в урочистій обстановці проголосили «великий та страшний херем» проти всіх саббатіанцев, які до певного терміну не повідомлять публічно про своє розкаяння. Через декілька років рабини знову в усіх синагогах проголосили відлучення «усіх віруючих в Саббатай Цві... та зітреється ім'я його!» [5, с. 201-204]. Деякі прибічники ідеї Саббатая Цві привселюдно, із криками та плачем, покаялися в синагогах, ходили в чорному, виконуючи всі обряди трауру.

У цьому середовищі з'являється людина на ім'я Яків Франк (Яков Лейбович, Яков бен Лейб або Френк, Joseph Frank, Baron Frank) – який дав початок новому руху в середовищі єврейства – франкізму. Він народився в 1726 р. у маленькому містечку Корольовка, що на Галіції. Його батько був таємним саббатіанцем, а Яків ще в дитинстві виділявся неприборканим характером, неохоче вивчав Талмуд і назавжди залишився, як сам говорив, «простаком» [10, с. 24-25]. Спочатку він працював прикажчиком, потім супроводжував мандрівника - єврейського торговця, а згодом і сам почав торгувати. Під час поїздки до Туреччини Яків познайомився з прибічниками ідей Саббатая Цві. Зокрема, в Ізмірі він вивчав практичну кабалу та головні засади вчення саббатіанців. Там же він отримав прізвисько Франк, або Френк – так зазвичай турецькі євреї називали вихідців із Європи.

Щоб отримати довіру з боку ізмірських саббатіанців, він починає привселюдно порушувати єврейські закони. Турецькі євреї, у свою чергу лякаючись відродженого приводу Саббатая Цві, починають переслідувати Франка. Він змушений залишити Салоники, проте не полишає надії очолити саббатіанців.

Зокрема восени 1755 р. він організовує у своєму рідному містечку першу групу з дванадцяти чоловік. На перших зібраннях він проголошує основні засади й положення своїм послідовникам. Яків Франк учив, що єдиний Бог складається з трьох першоджерел: Першопричина, або Святий старик, Святий Цар і Свята Владичица-Шехина. Найдоступніше джерело – це «царствене», або Святий Цар, який час від часу втілюється в людину – Месію. Спочатку це був Саббатай Цві, а потім, після декількох послідовних перетворень, ним став Яків Франк. Віра в цього Месію створює гармонію між началом чоловічим – Першопричиною жіночим – Святою Владичицею. До цього зводиться, власне, усе значення людського існування. Незважаючи на проголошені тези продовження справи Саббатая Цві, Яків Франк відкинув найголовніший постулат саббатіанства – державне відродження Ізраїлю [11, с. 184-186].

На перших порах франкісти діяли обережно, збиралися таємно. На зібраннях проводили містичні обряди, збуджуючи себе танцями, співом та еротичними рухами. Доволі часто збори закінчувались пиятками або оргіями. Усе це виправдовувалося твердженням Франка про безодню, до якої ми всі повинні потрапити, а спасіння, на його думку, принесе знехтування сорому, моральна деградація людини, тому що той, хто опускався на саме дно, швидше за інших може побачити світло.

Одне з таких таємних зібрань, на чолі з самим Франком, було випадково викрите в подільському містечку Лянцкоруні в 1756 р. Свідки зазначали, що сектанти танцювали голими та викрикували ім'я Саббатая Цві. Інші наголошували, що бачили лише голу жінку, яка зображала Святу Владичицю. Було заарештовано вісім сектантів, інші в страху розбіглися. Якова Франка, як турецького підданого, вислали за межі Речі Посполитої [1, с. 55-57].

Слідство виявило жахливі подробиці. Жінки зізнавалися, що під час зборищ у присутності своїх мужів віддавалися чужим чоловікам, оскільки їм було сказано, що цього вимагає закон. Як наслідок, на засіданні рабинів найбільших польських общин, яке відбулось у Бродах 13 червня, Яків Франк та його послідовники були піддані осуду й відлученню. У рішенні з'їзду з цього приводу було записано, нехай вони будуть виокремлені з будь-якого єврейського суспільства, а їхні дружини та дочки вважаються блудницями, діти – незаконнонародженими, щоб вони не змішалися з нами [3, с. 101-104]. Цей документ підписали чотирнадцять рабинів. Під заголовком «Гострий меч» воно було надруковане та розіслане по всіх єврейських общинах. Його зачитували в синагогах – при трубних звуках і згашених свічках. Із цього часу прихильників Франка почали переслідувати, домовласники виселяли їх, у синагоги не впускали, а на вулицях часто ображали й били. Бували випадки, коли франкістам навіть відрізали бороди й так виводили по вулицях.

Яків Франк приймає рішення звернутись по допомогу до римо-католицького духовенства мотивуючи прохання тим, що він та його послідовники зрікаються іудаїзму, будуть проводити активну боротьбу проти Талмуда, визнають крім Біблії, за священну тільки книгу «Зогар», і що їхнє вчення про три засади єдиного Бога близьке до християнського вчення про Трійцю, а віра в божественність душі Месії близька до віри християн у боголюдину.

Римо-католицьке духовенство виявило зацікавленість щодо висловлених думок та пропозицій. Подільський єпископ М. Дембовський наказав звільнити арештованих франкістів. Водночас він, дозволив їм оселитися в околицях Кам'янця-Подільського, а також

.....
безперешкодно поширювати серед євреїв нову віру. Щоб зміцнити своє положення франкісти запропонували єпископові М. Дембовському провести диспут між ними та вченими рабинами. Вони навіть представили на розгляд єпископа маніфест із дев'яти пунктів під назвою «контрталмудист» . [3, с. 101-104].

Подільські рабини, вважаючи його безглуздом, спробували відмовитися від участі в цьому релігійному диспуті. Свою відмову вони підкріпили розпорядженням Римського Папи Григорія IX, який заборонив християнам сперечатися з євреями на релігійні теми [12]. Проте, єпископ М. Дембовський, незважаючи на відмову рабинів взяти участь у диспуті, був налаштований рішуче, він розпорядився привезти їх примусово до Кам'янця-Подільського.

Диспут відбувся 20 червня 1757 р. в м. Кам'янці-Подільському. Франк, відчуваючи свою догматичну слабкість й необізнаність та посилаючись на хворобу, не з'явився на диспут. Замість себе виставив вісімнадцять ораторів, найвідомішими з яких були Лейб Криса з Надвірного, Єліш і Шломо Шори з Рогатина. Проти них постало двадцять шість рабинів, серед яких знаними талмудистами були рабі Мендель із Сатанова, рабі Лейб із Меджибожа, рабі Йосеф із Могильова, а також рабі Бер із Язловця. Як підкреслив сучасник, диспут тривав вісім днів, з ранку до вечора, день за днем, виключаючи свята, і нагадував боротьбу маленької мишки з велетенським левом, якого на додачу не годували тижні зо два [13].

Справа в тому, що більшість рабинів доволі погано володіли польською мовою, по-друге, вони боялися відверто висловлюватися з приводу християнських догм, побоюючись майбутніх гонінь. Інша сторона, навпаки, відчуваючи свою силу, була представлена та підкріплена обізнаними перекладачами, католицькими богословами, а також важливим фактом та головним аргументом – симпатіями судді диспуту єпископа М. Дембовського.

Незважаючи на передбачений вирок, рабини намагалися довести, що Талмуд не містить у собі образи для християн, що Яків Франк та його послідовники навмисне ввели в оману єпископа та священників, і що переважно прибічники Франка не переслідують духовної мети, а намагаються збагатитись за рахунок ошуканих, неграмотних та не обізнаних із релігійними догмами євреїв. Водночас вони закликали до порозуміння, наголошуючи на тому, що єврейство ніколи не виступало проти римо-католицької віри. Вони нагадували про свої привілеї, про автономію в релігійних питаннях та про недоторканність священних книг, але це не допомогло. Їхні доводи були марними. Єпископ М. Дембовський оголосив заздалегідь відомий вирок, що франкісти є переможцями на диспуті. Жителів містечка Лянцкорунь зобов'язав виплатити 5000 злотих штрафу на користь «постраждалих» та 152 форинти для кафедрального костюлу. Призвідників нападу на сектантів засуджено до тілесного покарання, Талмуд – до спалювання. Зокрема, в ухвалі було сказано: примірники Талмуда конфіскуються, привозяться в Кам'янець і публічно спалюються рукою ката. Цією ж ухвалою чоловіки які належали до франкістів, силою могли повернути собі колишніх дружин, які самовільно пішли від них [7, с. 22-46].

Яків Франк та його сподвижники кинулись виконувати постанову. Уже 18 жовтня 1757 р. в Кам'янці-Подільському передали міському катові повний екземпляр Талмуда. Там горіло велике багаття, – писав сучасник, – кат витягував із мішка один том за іншим, розкривав його, показував народові єврейські листи та кидав їх у вогонь. [13]. Водночас по всьому Поділлі представники польської влади в супроводі торжествуючих франкістів уривалися в будинки рабинів, у синагоги й школи, конфісковували екземпляри Талмуда. Обози з книгами йшли до Кам'янця, де їх кидали в рів і спалювали.

Здавалося, вже ніщо не врятує священні книги іудеїв, але несподівано відбулось подія, що докорінно змінила становище франкістів. Єпископ М. Дембовський несподівано захворів і 21 жовтня помер. Римо-католицьке духовенство відразу ж охолонуло до франкістів. Євреї люто кинулися на відступників. Один з них, Еліша Шор, проголошений франкістами святим, був убитий, багато хто втік до Молдавії. Один із франкістів так описував ці події: євреї беруть гору над нами, немає на Поділлі місця де б ми могли сховатись, повсюди нас зустрічають вороже, а в більшості випадків ця ворожість переходить у бійку [13].

Проте, король Август III, ураховуючи клопотання деяких подільських вельмож та лист львівського архієпископа, видав Якову Франку охоронну грамоту. У документі було сказано, що польська корона обіцяє захист усім, хто відрікся від блюзнірського Талмуда та дійшов до пізнання Бога в трьох особах [7, с. 22-46]. Лише втручання офіційної влади дало змогу франкістам зберегти свою організаційну цілість та продовжити проповідувати серед подільського єврейського населення.

Яків Франк вибрав своєю резиденцією с. Івань на Поділлі. Туди разом із ним переселилися його послідовники з Угорщини, Валахії та Молдавії. Водночас, він окреслив адміністративно-суспільний поділ франкізму, виділив дванадцять найбільш відданих йому осіб (дванадцять синів Якова) – проголосивши їх «апостолами». Поряд з цим Яків Франк вирішив звернутись до короля та львівського архієпископа з проханням дозволити йому та іншим франкістам прийняти католицизм. Таке рішення радше було викликане страхом перед рабинами примиритися з якими не було вже жодної можливості.

На початку 1759 р. франкісти подали королю та львівському архієпископу заяви з проханням дозволити їм охреститися та просили дозволити їм поселитися разом (у кількості 15 тис.) в Галіції. Також вони просили дозволу носити плаття єврейського крою, не голити бороду і не їсти свинини, називатися подвійними іменами – єврейським та християнським, брати дружин тільки зі свого середовища, відпочивати в суботу та неділю, читати кабалістичні книги. Наприкінці листа Франк просив дозволу провести ще один диспут із рабинами, на якому вже остаточно буде доведено, що Талмуд учить євреїв вживати християнську кров [7, с. 22-46].

Король не дав відповіді на лист, але римо-католицьке духовництво, в особі львівського каноніка Стефана Микульського, тут же на це пристало. Другий диспут почався 17 липня 1759 р. в кафедральному соборі Львова. З боку євреїв у ньому брали участь сорок рабинів та, за твердженням хасидів, був присутній засновник хасидизму Баал Шем Тов. Франкісти були представлені «апостолами» Лейбом Крисиою і Шломо Шором, допомагали їм римо-католицькі священники. Диспут проходив за подільським сценарієм, суд визнав перемогу франкістів за всіма пунктами, окрім звинувачення в ритуальних вбивствах. Після диспуту римо-католицькі священники зажадали, щоб франкісти негайно хрестилися, інакше їх всіх оголосять еретиками. У першій групі, що хрестилися в Львові були дружина Франка та його діти. Сам Франк перейшов з магометанства в католицизм у Варшаві в присутності королівської сім'ї і всього двору, його хрещеним батьком став сам король Август III [7, с. 22-46].

Усього хрестилося близько тисячі франкістів. Багато хто поміняв не тільки імена, але і прізвища. Нахман з Буська став Петром Якубовським, Шломо Шор одержав ім'я Лука Франциск Воловській, а Лейб Крисио – Ян Домінік Крисинській. Польська преса публікувала імена тих хто хрестився, хресних батьків та священників, що проводили церемонію. Багато польських поміщиків дали згоду оселити у своїх маєтках неофітів. Папський нунці Микола Сера сповіщав Рим про масове хрещення «контрталмудистів», або «зоаристів». Водночас він радив відноситись до них із великою недовірою та пересторогою.

Ураховуючи послання папського нунція, за ними прискіпливо стежили, і незабаром львівський священник Пикульський повідомив, що Франк та його послідовники продовжують виконувати свої магічно-ритуальні обряди, дозволяють чоловікам мати більше, ніж одну дружину, а самого Франка вважають відродженням Христом. За цими звинуваченнями в 1760 р. Якова Франка та його послідовників заарештували, і відправили у в'язницю. За ґратами Франк провів тринадцять років.

Наприкінці 1772 р. російські війська увійшли до Ченстохова, і Франк був звільнений. Після цього він виїхав в Брно, столицю Моравії. У 1778 р. Франк орендував у Німеччині замок біля Оффенбаха на Майні, видавав себе за польського шляхтича, присвоїв собі титул барона Оффенбахського.

Помер Яків Франк 10 грудня 1791 р., був похований на католицькому кладовищі. Зі смертю Франка, не залишивши жодних слідів в іудаїзмі, франкізм як релігійна секта поступово зникає. Проте в польському суспільстві його сліди збереглися і до наших днів. Багато польських прізвищ ведуть своє походження від тих франкістів, які прийняли колись католицизм: Бжезінські, Ясинські, Крисинські, Маєвські, Піотровські, Воловські, Заводські, Зелінські.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грец Г. История евреев от древнейших времен до настоящего. – Т. 7-11. –Одесса. – 1903-1905.
2. Дубнов С. Всеобщая история евреев. – Т. 2. – СПб. – 1905, Т. 3. – 1906.
3. Балабан М. Правовой строй евреев в Польше// Еврейская старина. – Т. 3. – Спб. – 1910, Т. 4. – 1911.
4. Балабан М. Эпизоды истории обвинений в ритуальных убийствах и антиеврейская литература в Польше XVI-XVIII вв. // Еврейская старина. –Т. 7. – Спб. – 1914.
5. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. – Т. 1. – Иерусалим. – 1988.
6. Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (краткий очерк истории). – Ч. 1. – К. – 1992.

Наукові записки

7. Гессен Ю. Евреи в польско-литовском государстве// История еврейского народа в России. – Москва-Иерусалим. – 3-е изд. – 1993. С. 22-46.
8. Очерк истории еврейского народа. – Ч. 1-2. // под ред. Ш. Эттингера. –Иерусалим. – 1979.
9. Бершадский С. Литовские евреи. – Спб., – 1883.
10. TekstyzrodlowedonaukihistoriiZydowwPolsceiwewschodniejEuropie. Opr. E. Ringelbaum, R. Mahler. – Warszawa. – 1930.
11. Дубнов С. Новейшая история еврейского народа. – Т. V. – СПб. – 1914.
12. Регесты и надписи. Свод материалов к истории евреев в России. – Т. 1. – СПб. – 1899.
13. Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. – Ч. 1-4. – Джоинт, Иерусалим, 2000.

Зваричук Е.О. ЯКОВ ФРАНК И ИСТОКИ ФРАНКИЗМА

В статье раскрыты причины появления, распространения и упадка франкизма на территории Правобережной Украины, и в частности Подолья; показано противостояние франкистов с ортодоксальным иудаизмом, а также изображены главные положения «учение» Я. Франка.

Ключевые слова: Правобережная Украина, иудаизм, франкизм.

Zvarychuk Ye. O. JACOB FRANK AND FRANCO SOURCES

The article explores the causes, spread and decline of Franco in the Right-Bank Ukraine, and in particular skirts, shown in confrontation with orthodox Judaism frankistiv and shows the key provisions of the «doctrine» Ya. Franka.

Keywords: Right-Bank Ukraine, Judaism, frankizm.

УДК [39:59](=161.2)

В.В. Куйбіда

НАРОДНА ЗООЛОГІЯ: СТАНОВЛЕННЯ, РІВЕНЬ ОБ'ЄКТИВНОСТІ, СТРУКТУРА ТА ЗНАЧЕННЯ

У роботі виділені структурні компоненти народної зоології. Вона має неоднорідну структуру і є комплексним науковим напрямом. Кожен компонент народних знань є результатом різних типів мислення і характеризується неоднаковим рівнем об'єктивності.

Ключові слова: народна зоологія, структура, рівень об'єктивності, значення.

Осмыслиючи структуру народних знань Малоросії, М. Драгоманов виділяє «Народне природознавство», «Народну теологію», «Народну соціологію», «Індивідуальну психологію народну», «Народні науки, знання і поняття» [5, с. 22-25]. Поняття народні знання та народні науки для М. Драгоманова тотожні, але в передмові до фундаментальної роботи «Малорусскія народныя преданія и рассказы» він переважно користується терміном народні науки: «Таким образом содержание IX отдела нашего издания представляет матерьялы народной науки, знаний и понятій, хотя бы иногда и выраженныхъ въ художественной полуфантастической формѣ» [6, с. 21]. У передмові до довідника-визначника з орнітології А. П. Голубев також використовує поняття народна наука: «орнітологія перестала бути сферою зацікавлень лише професіоналів-зоологів та екологів, а стала справді народною наукою» [5, с. 4].

Людство пізнавало світ і мало свої уявлення про нього задовго до виникнення науки. Знання, які набувалися ще з давнини, акумулювалися у пранауках про природу, людину та суспільство: народній ботаніці, зоології, землезнавстві, метеорології, екології, медицині, агрономії, ветеринарії, математиці, астрономії, антропології, педагогіці, психології, філософії тощо [9-12]. У цьому вигляді вони існували й використовувались у всьому світі. З кожною наступною добою «уявна світова картина» ставала все об'єктивнішою й реальнішою. Адже, як доводить відомий український філософ В. С. Крисаченко, завжди існує різниця між тим, яким є світ насправді, і нашими уявленнями про нього [8].

Науковий факт про обертання Землі навколо Сонця сьогодні не має заперечень, він може перевірятися різними способами, – зазначає В. І. Вернадський у роботі «Про науковий